

satirisch bedoelde voorstelling af uit de oudere *miles christianus*. Daarna meent hij aan dergelijke prenten van een figuur met Janushoofd (maar dan zonder religieuze connotatie) een ontwikkeling te kunnen waarnemen waarin de politiek in die jaren overal doordrong. Er mag echter worden betwijfeld of dat nieuwe gebruik van een oud symbool geheel modern was, zoals hij wil, vooral gezien de duidelijke waarschuwende aanwezigheid van het duiveltje met het boek van Machiavelli en de oude topos van de misleidende, tweedracht zaaiende redenaar die op de voor zijn bewijsvoering belangrijkste prent voorkomen. N. C. F. van Sas benadert de prachtige Engelse spotprenten tegen Napoleon als bron voor het 'natiegevoel' dat zich na 1800 gaat ontwikkelen. Daarbij kan hij de vinger leggen op de snelle verandering in het soort prenten dat werd geproduceerd en vaststellen hoe zij zelf deel uitmaken van interacties in beeldvorming tussen naties. Tenslotte bekijkt J. Bank de 'Oranjes te paard'. De traditie dat de heersende vorst op schilderijen en als beeld te paard wordt voorgesteld is in Nederland nooit erg sterk geweest. Met de opkomst van film en fotografie werd het hier onder de 'soldatenkoningin' Wilhelmina wel gebruik haar zo weer te geven, terwijl de voorlichtingsdiensten de nieuwe media zoveel mogelijk in toom trachtten te houden. Maar Juliana ging op de fiets en bij Beatrix is het de vraag (die Bank niet onderzoekt) of haar foto's te paard misschien niet meer te maken hadden met het uitdragen van een sportief imago en een in bepaalde sociale lagen bedreven vrijetijdsbesteding. De zeer verschillende bijdragen in het mooi geïllustreerde boek maken het dus goed mogelijk na te gaan waar een afbeelding nu wel of niet als bron kan dienen.

E. O. G. Haitsma Mulier

G. P. H. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Dissertatie Leiden 1994, Hollandse studiën XXXI; Hilversum: Verloren, [S. 1]: Historische vereniging Holland, 1994, 366 blz., f59,-, ISBN 90 70403 33 1).

Leiden heeft de twijfelachtige reputatie de oudste industriestad te zijn van Nederland. Al in de Middeleeuwen had Leiden een ongewoon grote nijverheidssector. In de zeventiende eeuw groeide de stad uit tot een van de belangrijkste industriële centra van Europa en in omvang de tweede stad van de Republiek. Dankzij het werk van N. W. Posthumus bestaat er een duidelijk beeld van de kapitalistische verhoudingen die in die tijd in de Leidse textiel heersten. Leiden had, daar laat Posthumus geen misverstand over bestaan, een omvangrijk proletariaat. In de achttiende eeuw had de Leidse textiel echter te kampen met een zware inzinking, als gevolg van concurrentie van de proto-industrie op het platteland en opkomende productiecentra in het buitenland. In de negentiende eeuw herstelde de Leidse textiel zich enigszins en de bedrijfstak bleef hoe dan ook de belangrijkste bron van werkgelegenheid in de stad. Tegenwoordig is er van dat rijke verleden bar weinig meer over, althans in de vorm van actieve productie.

De geschiedenis van het Leidse proletariaat is, tegen deze achtergrond gezien, een belangrijk onderwerp voor de Nederlandse sociale geschiedenis, een onderwerp waaraan echter slechts mondjesmaat is gewerkt. De dissertatie van Pot brengt daarin ten dele verandering, door de vele gegevens die het biedt over de ontwikkelingen van lonen en prijzen, over de Leidse armenzorg en over het sociaal profiel van de Leidse armen.

Het boek valt eigenlijk uiteen in twee delen, al wordt dat niet met zoveel woorden aangekondigd. In de eerste twee hoofdstukken onderzoekt de schrijver met behulp van geaggregeerde gegevens het conjuncturele verloop van lonen en prijzen en berekent hij met behulp van die gegevens de ontwikkeling van de levensstandaard. Wat betreft de lonen heeft hij niet heel veel nieuws te bieden. Bij gebrek aan voldoende data over lonen in de textiel, moet ook hij zich behelpen met gegevens ontleend aan de bouw en de stedelijke diensten, gegevens die het

bekende beeld opleveren van grote starheid tot halverwege de negentiende eeuw. Bij de bespreking van de lonen besteedt Pot ook aandacht aan de plaatselijke arbeidsmarkt.

Om de levensstandaard te berekenen heeft Pot een groot aantal prijsreeksen geconstrueerd, van brood, aardappelen — al vroeg in de achttiende eeuw een belangrijk ingrediënt van het dieet der Leidse armen—en boter, heeft hij schattingen gemaakt van de consumptie per hoofd van de bevolking en is hij ook nagegaan welk bedrag Leidenaars kwijt waren aan huur. Met behulp van de loongegevens uit het vorige hoofdstuk kan hij zo uitspraken doen over de ontwikkeling van het reële loon. De wijze van berekening leidt er echter toe, dat in de jaren-1840 en 1850 de reële lonen zo nu en dan negatief uitvielen. Het schijnt de schrijver niet opgevallen te zijn, dat dit een merkwaardige uitkomst is. Overtuigender is de constatering dat de trend tot ongeveer 1815 een dalende was, waarna verbetering intrad tot het begin van de jaren-1840. Deze bevindingen bevestigen uitkomsten van onderzoek elders. Interessant is de constatering, dat het verloop van het reël loon geen merkbare invloed heeft gehad op de (geaggregeerde) demografische variabelen in Leiden.

Na dit gedeelte begint eigenlijk een ander onderzoek, namelijk dat naar het levenslot van de Leidse bedeelden in de onderzochte periode. Het derde hoofdstuk van het boek biedt een degelijke beschrijving van de institutionele aspecten van de armenzorg, waarbij met name de financiële facetten goed uit de verf komen. Gedurende de gehele periode kampten de Leidse instellingen met een nijpend gebrek aan geld, dat hen dwong om, ondanks allerlei uitsluitingsmechanismen, vooral gericht tegen vreemdelingen, en een karige bedeling voortdurend subsidie aan de gemeente te vragen. De gemeente bemoeide zich derhalve intensief met de sociale politiek en liet in 1848 zelfs de regenten van het Huiszittenhuis door de politie uit hun ambten zetten na een conflict over de subsidiëring, een gang van zaken die mede dankzij de geschriften van de direct betrokken Thorbecke landelijke bekendheid kreeg en in Den Bosch in 1849 vrijwel identiek werd herhaald.

In een volgend hoofdstuk worden de overlevingsstrategieën behandeld, dat wil zeggen de verschillende manieren die armen hadden, naast werk en onderstand, om aan de kost te komen. We vernemen hier veel over sparen en schulden maken en, dankzij onderzoek in de rechterlijke archieven, ook over het leven aan gene zijde van de wet. Dat levert heel wat interessante verhalen op, waarvan echter niet altijd even duidelijk is hoe typerend ze zijn.

Aan dat euvel lijdt gelukkig niet het laatste hoofdstuk van het boek, getiteld 'Arbeidersklasse of lompoproletariaat'? In dit hoofdstuk wordt door middel van steekproeven in 1750, 1813 en 1854 onderzocht of bedeelden zich anders gedroegen dan 'gewone' Leidenaars. Daartoe zijn de gezinnen van achtereenvolgens 328, 389 en 231 bedeelden gereconstrueerd. Met behulp van de uitkomsten kan worden vastgesteld, dat er wat meer textielarbeiders bedeeld werden dan men op grond van de algemene verhoudingen in Leiden zou verwachten, dat het huwelijksgedrag van de bedeelden nauwelijks afweek van het algemene patroon, maar dat de bruiden veel vaker in verwachting waren dan bij 'gewone' huwelijken, dat de bedeelden meer dan gemiddeld uit Leiden zelf kwamen, dat hun huishoudens doorgaans kleiner of juist wat groter waren dan gemiddeld en dat het analfabetisme onder de bedeelden hoger dan gemiddeld was. Pot trekt uit dit alles de conclusie dat er in Leiden geen apart lompoproletariaat bestond. Hij had die conclusie nog kunnen versterken door erop te wijzen, dat de afwijkingen van het gemiddelde vrijwel alle verklaard kunnen worden uit de selectiecriteria die de bedelende instanties toepasten bij het toekennen van onderstand.

Het boek van Pot is een klassieke sociaal-historische studie in de goede en de slechte zin van het woord. De hoeveelheid gegevens, vooral van kwantitatieve aard, die hier bijeen gebracht is in talloze tabellen, moet zonder meer indrukwekkend genoemd worden, te meer wanneer men bedenkt dat de schrijver dit werk binnen enkele jaren in zijn vrije tijd heeft voltooid. De keer-

zijde van al dat telwerk is echter een al te groot vertrouwen in de uitkomsten. Met name de berekeningen van de levensstandaard laten te weinig ruimte voor de subtiele veranderingen die zich in prijzen en beloningsverhoudingen voordeden, verschuivingen waarop Jan de Vries onlangs in enkele fundamentele artikelen de aandacht heeft gevestigd en die in de recente dissertatie van Richard Paping over het Groningse platteland een belangrijke plaats innemen. Dat gevoel voor de nuance is veel sterker aanwezig in het laatste hoofdstuk van het boek, waarin het levenslot van enkele honderden bedeedden wordt onderzocht. Dit is een voorbeeldige exercitie, die ook een belangrijke toevoeging biedt aan de literatuur over armen in pre-industrieel Nederland.

Maarten Prak

MIDDELEEUWEN

M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland* (Clavis kunsthistorische monografieën XV; Utrecht: Clavis stichting publikaties middeleeuwse kunst, Utrecht: Museum Catharijneconvent, 1995, 141 blz., f39,50, ISBN 90 75616 01 5).

Rond 700 na Chr. had de kerstening van Brabant en Limburg al grotendeels haar beslag gekregen, maar in het overwegend Friese gebied ten noorden van de grote rivieren bestond groot verzet tegen de christelijke missionering. Het christendom werd er geïdentificeerd met de expansionistische politiek van het Frankische rijk, dat het economisch belangrijke mondingsgebied van Maas en Rijn onder zijn controle wilde brengen. Pas met de komst van Angelsaksische missionarissen, van wie Willibrord en Bonifatius de belangrijkste waren, kreeg het christendom langzamerhand voet aan de grond. In 695 wijdde paus Sergius de monnik Willibrord tot aartsbisschop onder de Friezen en bekleedde hem met het pallium, een brede wollen band met zwarte kruisen, dat de verbondenheid met Rome symboliseerde. Hij vestigde zich te Utrecht en stond daarmee aan de wieg van de Nederlandse kerkprovincie of, als men het wat ruimer wil zien, het latere Nederland. Dit dertiende eeuwfeest vormde voor de Stichting Utrecht centrum van historie en cultuur aanleiding voor een Willibrordjaar waarin de tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland' in het Catharijneconvent (18 november 1995-28 januari 1996) de belangrijkste manifestatie was. Het hier besproken werk diende als catalogus bij deze tentoonstelling.

Deze catalogus is, net als de tentoonstelling, zowel thematisch als chronologisch van opzet. In vier hoofdstukken komen achtereenvolgens de verschillende 'stammen' met hun eigen cultuur aan de orde, iets waarmee Willibrord en zijn gezellen gelukkig niet al teveel rekening hielden. Vervolgens komt de kerstening aan bod, waarna dit boek eindigt met de bloei en uitbreiding van het Utrechtse rijksbisdom in de periode 900-1050.

De samenstelster presenteert behalve de al bekende feiten over het vroeg-middeleeuwse bisdom ook de resultaten van recent onderzoek. De Friezen waren betrokken bij de Angelsaksische invasies van Brittannië en stonden onder sterke Angelsaksische invloed; zowel Friesland, dat zich uitstrekte van het Zwin tot Denemarken, als Engeland behoorden tot de zogenoemde Noordzeecultuur. Dorestad met haar haven, het huidige Wijk bij Duurstede, vormde het economisch centrum en strekte zich over een lengte van meer dan drie km langs de Kromme Rijn uit. Blijkens de vondsten van scheepsbijlen, scheepskettingen en dissels kende de stad een bedrijvige scheepsbouw. Ze lag op een kruispunt van Noord-Westeuropese handelsroutes en onderhield nauwe contacten met Engeland, Scandinavië en Zuid-Duitsland. Behalve in luxe-producten zoals specerijen, wijn en sieraden handelde de stad ook in gebruiksvoorwerpen uit